

Molla Halil es-Si'irdî

Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği

Molla Halil es-Si'irdi Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği, Beyan Yayınları'nın 826. kitabı olarak yayına hazırlandı; dizgi ve sayfa düzeni DBY Ajans; kapak, Yusuf Kot; baskı ve cilt, Erkam Yay. San. Tic. A.Ş. (Sertifika: 19891 İkitelli OSB Mh. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3 C Başakşehir - İstanbul Tel: 0212 671 07 00 -Pbx-) tarafından gerçekleştirildi ve Eylül 2019'da İstanbul'da yayımlandı. ISBN 978-975-473-895-7 (Tk) ISBN 978-975-473-896-4

Sertifika No: 14723

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. 21 • 34112 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: +90 212 512 76 97 - Tel-Faks: +90 212 526 50 10
www.beyanyayinlari.com / bilgi@beyanyayinlari.com
www.facebook.com/beyanyayinlari
www.twitter.com/beyanyayinlari
www.instagram.com/beyanyayinlari

Molla Halil es-Si'irdî

Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği

1. Cilt

Editörler

Dr. Öğretim Üyesi M. Macit SEVGİLİ

Dr. Öğretim Üyesi Hamit SEVGİLİ

Dr. Öğretim Üyesi Abdullah ÖZCAN

Arş. Gör. Muhammed Şerif KAHRAMAN

Molla Halil es-Si'irdî'nin Nesih Anlayışı

*Abdulkadir KARAKUŞ**

Giriş

Molla Halil (1750-1843),¹ 18-19. yüzyıllarda yaşamış, doğu medrese geleneğinin önemli âlimlerindendir. Hayatını İslami ilimlerin tedrisatına adanmasının yanında, İslami ilimler alanında önemli eserler de vücuda getirmiştir.²

Bu eserlerinden bir tanesi de, üzerinde hem ülkemizde hem de yurt dışında Yüksek Lisans ve Doktora düzeyinde çalışmaların yapıldığı bir tefsir olan *Basîretü'l-kulûb fi kelâmi Allâmi'l-Guyûb* adlı eseridir. Bu eser, tefsir alanında özellikle o günün ilmî anlayışını günümüze tanıtmaya bakımdan oldukça önemli bir çalışmadır.³

Bu çalışmamızda, *Basîretü'l-kulûb* adlı eserden hareketle, müellifin nesihle ilgili ayetlere ve temel kaynaklarımızda neshin vaki olduğu ifade edilen ayetlere yaklaşımını ortaya koymaya çalışacak ve o günün nesih algısı yanında Molla Halil'in nesih anlayışını da belirlemeye gayret edeceğiz.

1. Neshin Mahiyeti

Nesih, tefsir ilminin önemli ve tartışmalı konularından bir tanesidir. Kur'an tefsiriyle yakından ilişkilendirilen bu konu üzerindeki tartışmalar, ilk dönemlerden beri

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, akarakus@siirt.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2387-2402

1 Daha geniş bilgi için bk. Pakiç, "Molla Halil Si'irdî", XXX, 250-251; Özcan, "Molla Halil es-Si'irdî'nin Basîretü'l-Kulûb fi Kelâmi Allâmi'l-Guyûb Adlı Tefsîrinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)", s. 8-64.

2 Molla Halil'in eserleri hakkında bk. Sevgili, "Risale fi'n-Nezr li'l-Molla Halil el-İsi'irdî", s. 136-138; Özcan, "Molla Halil es-Si'irdî'nin Basîretü'l-Kulûb fi Kelâmi Allâmi'l-Guyûb Adlı Tefsîrinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)" s. 25-58.

3 Eser hakkında detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Özcan, "Molla Halil es-Si'irdî ve 'Basîretü'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-Guyûb' Adlı Tefsiri", II, 225-226; Molla Halil'in iki tefsirinin karşılaştırılması için bk. Özcan, "Bir Müfessir ve İki Tefsiri: Molla Halil es-Si'irdî", II, 479-492.

süregelen bir husustur. Her ne kadar Kur'an'ın kendinden önceki kitapları hükümsüz kıldığı noktasında herhangi bir tartışma yoksa da⁴ Kur'an'ın kendi içerisinde; yani bazı ayetlerin diğer bazılarını hükümsüz kılıp yürürlükten kaldırması konusu tartışmaların odağı olmuştur. Molla Halil'in nesih hakkındaki görüşlerini ortaya koyabilmek için önce neshin ne olduğunu belirlemek gerekir.

Kaynaklarımızda, Kur'an'da ebediyen yürürlükten kaldırılmış ayetler olduğuna dair Hz. Peygamber'den bize ulaşan herhangi bir haber yoktur. Eğer Kur'an'da bu tür ayetler olsaydı Hz. Peygamber bunu bütün ümmetine Kur'an'ı bildirdiği gibi açık ve net olarak bildirirdi. Kur'an bütün çağlar ve mekânlar için indirildiğine göre, Hz. Peygamberin böyle mühim bir meseleyi ümmetinin inisiyatifine bırakması mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber'den sonra ortaya atılan *nesih teorisi*, esas itibarıyla müşkil ayetlerin çözümü için ihdas edilmiş bir yoldur. Muhtemelen bu yol sayesinde Kur'an zahiren çelişkili gibi görünen hususlardan bertaraf edilmeye çalışılmıştır.⁵ O halde kaynaklarımızda nesih olarak zikredilen meselenin aslı nedir?

Nesih, lügatte; “ortadan kaldırmak, yok etmek, izale etmek, bir metni bir yerden başka bir yere aktararak yazmak ve çoğaltmak” anlamlarına gelir.⁶

İstilahta ise neshin pek çok tarifi yapılmıştır. Özellikle ilk dönemlerde bu tarifler bugün anladığımızdan çok daha kapsamlı olmuştur.⁷ Mesela kimi âlimler, Kur'an'ın Levh-i Mahfuz'dan indirilmesini nesih olarak isimlendirmişlerdir.⁸ Selef âlimlerimiz, mutlak olan bir ayetin takyit edilmesine, mücmel veya mübhem bir ayetin tebyin edilmesine ve umumi hüküm ihtiva eden bir ayetin tahsis edilmesine nesih demişlerdir.⁹

Fıkıh Usulü âlimlerinden İbn Hazm¹⁰ (ö. 456/1064) neshi; “ibadet müddetinin sona ermesi”¹¹ şeklinde tarif etmiştir.

4 Bk. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 315-316; Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 192.

5 Bk. Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 233.

6 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, ٦١; el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 801; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, V, 424.

7 Şimşek, *Kur'an'da İki Mesele*, s. 88.

8 ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 30.

9 eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, III, 344; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, ٤٧٧.

10 Zahirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair. Fazla bilgi için bk. Apaydın, “İbn Hazm”, s. 39-52.

11 İbn Hazm, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, II, 152.

Karâfî¹² (ö. 664/1258): “İlk emrin zamanının bitip, artık tekerrür etmemesi”, Burhâneddin el-Ca'berî (ö. 732/1331): “Hükümün müddetinin sona ermesi”, Ebü'l-Meâlî: “İlk farz olan şey ile amel zamanının geçmesi”, Bâkallânî¹³ (ö. 403/1013): “Önceki hitap ile sabit olan hükümün kaldırıldığına delalet eden; fakat sanki ikinci hüküm açıklanmasaydı, ilk hükümün aynen devam edeceği hissini uyandıran bir hitabın gelmesi”, Âmidî¹⁴ (ö. 631/1233) ise: “Önce gelen şer'î bir hükümün devamına imkân vermeyen ikinci bir hitabın gelmesi” şeklinde tarif ederler.¹⁵

Seyyid Şerîf Cürçânî¹⁶ (ö. 816/1413) de şu iki tarifi ortaya koyar: “Nesih, şer'î bir hükümün vaktinin sona erdiğini belirtir. Bu sona erme muhakkak ki Allah tarafından bilinmektedir. Biz, eğer nâsîh hüküm gelmeseydi, mensûh hükümün devam edeceğini zannedecektik. İlk hükümün sona erdiğini, yeni hükümün gelmesi ile bilebildik.” “Şer'î bir delili müteakip onun taşıdığı hükümün hilafına bir başka delilin gelmesi durumudur.”¹⁷

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî¹⁸ (ö. 1095/1684) de neshi şöyle tarif eder: “Nesih, devamlı olacağını zannettiğimiz bir şer'î hükümün vaktinin sona erdiğinin, bir süre sonra Allah tarafından açıklanmasıdır.”¹⁹

Ayrıca nesh; “şer'î bir hükümün daha sonra gelen bir şer'î hükümle kaldırılması”,²⁰ “bir nassın hükümünün daha sonra gelen bir nass ile kaldırılması”, “Mukaddem tarihli bir nassın hükümünün muahhar tarihli bir nass ile değiştirilmesi”,²¹ “mukaddes bir metnin ilgası”²² şeklinde de tanımlanmıştır.

Muhtemelen nesh hakkında çok farklı ve çeşitli tariflerin ortaya konmasına sebep olan amiller arasında, neshi farklı yönlerden ele alma, değerlendirme ve anlama gibi mühim noktalar vardır.²³ Belki de bu yüzden ilk devirlerde nesh istilah olarak bir anlam dahi verilmemiştir.²⁴

12 Mâlikî fakihî ve usûl-i fıkah âlimi. Fazla bilgi için bk. Apaydın, “Karâfî, Şehâbeddin”, s. 394-401.

13 Ünlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî. Fazla bilgi için bk. Gölcük, “Bâkallânî”, s. 5.

14 Eş'arî kelâmcısı ve usûl-i fıkah âlimi. Fazla bilgi için bk. Yüksel, “Âmidî, Seyfeddin”, s. 57-58.

15 Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, I, 55-109.

16 Arap dili, kelâm ve fıkah âlimi. Fazla bilgi için bk. Gümüş, “Cürçânî, Seyyid Şerîf”, s. 134-36.

17 Cürçânî, *Ta'rîfât* (İstanbul 1327), 163.

18 *el-Külliyât* adlı eseriyile tanınan Osmanlı âlimi. Fazla bilgi için bk. Kılıç, “Ebü'l-Vefâ el-Kefevî”, s. 298.

19 *el-Kefevî, el-Külliyât*, s. 647-48.

20 eş-Şâtübî, *Muvâfakât*, III, 101.

21 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 122.

22 F. Buhl, “Nesh”, IX, 206.

23 Karakuş, “Übey b. Ka'b; İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu” s. 100.

24 Dehlevî, *el-Fevzül-kebir*, s. 21-22.

Hâsılı, nesihle ilgili yapılan tariflerin hemen hemen tümünde *Kur'an'daki bir hükmün kaldırılmasından* bahsedilir; ancak bu hükmün ne zamana kadar kaldırıldığı, ebedi olarak mı yoksa belirli bir takım şartlar gereği *geçici olarak* mı kaldırıldığı konusunda çoğu zaman bir açıklık yoktur.²⁵ Her ne kadar kaynaklarımızda; *sonsuz kadar amel edilmeyecek şekilde bir yürürlükten kaldırma* anlamında²⁶ tarifler yapılmış olsa da, bir kısım kaynaklarımızda da *neshedilen hükümle amel edilmez türü zaman kaydının olmadığı tarifler*²⁷ de mevcuttur.

Nesh edilen bir hükmün ilelebet yürürlükten kaldıracağını ifade eden Zerkeşî,²⁸ (ö. 794/1392) aynı zamanda: “Herhangi bir zamanda, hükmün ihtiyacı karşılayan yegâne unsur olması sebebiyle kendisine uyulması istenen bir emir, belli bir zaman sonra, söz konusu ihtiyaca cevap verme durumunun ortadan kalkmasıyla başka bir hükme intikal eder. Bu nesih değildir.” şeklinde²⁹ bir açıklama yapma cihetine gitmiştir. Dolayısıyla bazı ayetlerin zamanı geldiğinde beklemede kalıp, yine zamanı geldiğinde yeniden yürürlüğe gireceğini beyan etmiştir.

Kur'an'ın nüzulü sürecinde toplumun sosyal ihtiyaçları dikkate alındığında, bazı hükümlerin değişmesi anlaşılabilir bir durumdur. Buradaki değişim muhtemelen şartların ve ihtiyaçların değişiminden kaynaklanıyor olabilir. Ancak Kur'an'ın her çağa hitabeden bir kitap olduğu göz önüne alındığında hükmün ebediyen yürürlükten kaldırılması anlamında bir neshin var olduğundan söz etmek pek anlaşılabilir olmasa gerektir. Bir taraftan Kur'an'ın evrensel ve her çağa hitap eden bir ilahi mesaj olduğunu iddia edip, diğer taraftan nesih nazariyesini işleterek birçok ayetin ebediyen geçersiz olduğunu savunmak çok anlamlı değildir. Bu durum söz konusu ayetleri âdetâ nüzul dönemine ait nostaljik birer hatıra konumuna düşürmek demektir. Neshedilen bir ayetin, yeri ve zamanı geldiğinde; yani o ayetin rehberliğine yeniden ihtiyaç duyulduğunda o ayet ile amel edilmesi, Kur'an'ın her çağa hitabeden bir kitap olması açısından oldukça önemlidir.

Nesih ile ilgili tartışmalar genelde Kur'an'ın bizzat kendi ayetleri arasında neshin gerçekleşip gerçekleşmediği hususuna yoğunlaşmış olsa da, aslında tartışılması

25 Karakuş, “Übey b. Ka'b”, s. 102.

26 ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, II, 42.

27 es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 28.

28 Hakkında bilgi için bk. Gürkan, “Zerkeşî, Bedreddin”, s. 289-93.

29 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 42.

gereken mesele, nesihle ortaya çıkan hüküm kaldırma hadisesinin, bir süreye bağlı olup olmadığı hususu olmalıdır.

Biz de Molla Halil'in nesihle ilgili yorumlarını bu açıdan bir değerlendirmeye tabi tutacağımızı ifade etmek istiyoruz.

2. Molla Halil'in Nesih Anlayışı

Molla Halil'in nesih anlayışını ortaya koyabilmek için onun, eserinde nesihle ilgili yaptığı yorumlara bakmak gerekecektir. Bu açıdan onun *Basîretü'l-kulûb fî kelâmi Allâmi'l-Guyûb* adlı eserindeki neshin varlığına delil olarak gösterilen ayetlere ve temel kaynaklarımızda üzerinde neshin gerçekleştiği ifade edilen ayetlere bakış açısını incelemek gerekecektir.

2.1. Neshin Varlığına Dair Delil Olarak İleri Sürülen Ayetler Hakkındaki Görüşleri

Molla Halil'in eserinde nesihle ilgili bir bölüm yoktur. Dolayısıyla onun nesih ile ilgili görüşlerini anlayabilmek için öncelikle, neshin varlığına dair Kur'an'dan delil olarak sunulan ayetlere yaklaşımını belirlemek gerekir. Bu ayetler üç tanedir. Şimdi bu ayetleri ele alalım.

Bakara Suresi 106. Ayeti

مَا نُنسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz hükmünü kaldırdığımız veya unuttuğumuz bir ayetin yerine daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilirsin ki Allah'ın gücü her şeye yeter.” (Bakara, 2/106)

Molla Halil, bu ayetin; *inkârcılar nesih hakkında*, “Muhammed, ashabına bir gün emir olarak beyan ettiği bir hususu ertesi gün yasaklamaktadır,” dediklerinden dolayı nazil olduğunu beyan etmektedir.³⁰ Ayetin tefsiri ile ilgili olarak da: “Biz, lafzıyla birlikte veya lafzı baki olmak üzere bir ayeti neshedersek...” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Ayetin sonundaki “kadîr” kelimesini açıklarken de, Allah'ın neshe gücünün yeteceğini ifade etmiş³¹ ve hem hükmün hem de lafzın nesh edilebileceğini beyan etmiştir.

Nahl Suresi 101. Ayeti

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

30 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 37.

31 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 37.

“Biz bir ayeti başka bir ayetle değiştirdiğimizde –ki Allah neyi ne zaman indireceğini çok iyi bilmektedir- (art niyetli düşünen) müşrikler Peygambere, “Sen bu değiştirme hususunda Allah’a iftira ediyorsun” derler. Hayır! Hiç de öyle değil! Onların çoğu bu işteki hikmeti bilmiyorlar.” (Nahl, 16/101) Molla Halil, bu ayetin tefsirinde de: “Biz bir ayetin hükmünü ve tilavetini yahut da ikisinden birini neshettiğimiz zaman...” şeklinde bir yorumda bulunmuştur.³²

Ra'd Suresi 39. Ayeti

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

“Allah dilediğini kaldırır, dilediğini bırakır. Çünkü (ezelden ebete her şeyin bilgisinin içerisinde bulunduğu) ana kitap O'nun ilminde mevcuttur.” (Ra'd, 13/39) Molla Halil, bu ayetteki يَمْحُوا kelimesini neshetmek olarak yorumlamıştır.³³

Bu ayetlerle ilgili ortaya koyduğu tefsirden onun, nesih konusunda klasik anlayışın dışında olmadığını, nesih diye bir kavramın varlığını kabul ettiğini ve nesihle ilgili tartışmaların içerisinde olmadığını anlayabiliriz. Ancak bu ifadelerinden yola çıkarak, nesihten ne kastettiğini açık bir biçimde ortaya koymanın zor olduğunu da kabul etmek gerekir. Bundan dolayı Kur'an'da neshedildiği ileri sürülen ayetlerle ilgili görüşlerine de bakılmalıdır.

2.2. Kur'an'da Neshedildiği İleri Sürülen Ayetler Hakkındaki Görüşleri

İçkinin Yasaklanması İle İlgili Ayetler

Kur'an'da neshin var olduğuna dair verilen örneklerden biri içkinin yasaklanması ile ilgili ayetlerdir. Bu ayetlerden:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ

فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar ve fal okları şeytan işi pisliklerdir. Bunlardan sakınarak uzak durun ki, kurtuluşa eresiniz.” (Mâide, 5/90) ayetinin

وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا

“Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve bağların üzümlelerinden sarhoşluk veren içecekler ve güzel yiyecekler elde edersiniz.” (Nahl, 16/67),

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا كَبِيرٌ مِنْ نَفْعِهِمَا

32 Si'irdî, Basîretü'l-kulûb, s. 404.

33 Si'irdî, Basîretü'l-kulûb, s. 363.

“Sana içki ve kumarın hükmünü soruyorlar. De ki: ‘İçkide de kumarda da insanlar için büyük zararlar ve (bunun yanında) bazı faydalar vardır; fakat zararları faydalarından daha büyüktür.’ (Bakara, 2/219) ve

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ

“Ey iman edenler! (Namazda) ne okuduğunuzu bilmeyecek derecede sarhoş iken namaza yaklaşmayın.” (Nisâ 4/43) ayetiyle neshedildiği ifade edilmektedir.³⁴

Molla Halil, bu ayetlerden el-Mâide 5/90. ayeti ile ilgili olarak herhangi bir nesih-ten bahsetmez.³⁵ en-Nahl, 16/67. ayetinde de herhangi bir nesih-ten söz etmez; ancak; bu ayetin beyan ettiği ‘ondan içki yaparsınız’ bölümü, içkinin haramlığından önce-sine aittir şeklinde bir açıklama yapar.³⁶ el-Bakara, 2/219. ayetiyle alakalı olarak da herhangi bir nesih-ten bahsetmez ama bu ayet indiğinde insanlardan bir kısmı içki iç-meye devam etti bir kısmı da içkinin haramlığını bildiren ayet gelinceye kadar ondan uzak durdu şeklinde beyanda bulunur.³⁷ Son ayet olan en-Nisâ, 4/43. ayetiyle alakalı olarak da nesih bahsine girmez.³⁸

Düşman Karşısında Sebati Emreden Ayetler

Kur’an’da neshin var olduğuna dair verilen örneklerden bir başkası da, düşman karşısında sebat etmeyi emreden ve farklı durumlar için beyan buyrulmuş olan bu iki ayetten birinin diğerini neshettiği meselesidir. Bu ayetlerden:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ

وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

“Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.” (Enfâl 8/65) ayetinin,

الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ

يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفِينَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

34 Bk. Katâde b. Diâme, *Kitâbü'n-nâsihi ve'l-mensûh*, s. 30-36; Kâsum b. Sellâm, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, s. 248; ez-Zühri, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, s. 30; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 1\8.

35 Bk. Si‘irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 185.

36 Bk. Si‘irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 396-97.

37 Bk. Si‘irdî, *Basîretü'l-kulûb*, 63.

38 Bk. Si‘irdî, *Basîretü'l-kulûb*, 136.

“Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah’ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir.” (Enfâl, 8/66) ayetiyle nes-hedildiği belirtilmektedir.³⁹

Molla Halil, bu iki ayet arasında da her hangi bir nesihden bahsetmez ve *birinci hüküm mü’minlere ağır gelince Allah ikinci ayeti indirmişti* demiştir.⁴⁰

Vasiyet Ayetleri

Kur’an’da neshin var olduğuna dair verilen örneklerden bir diğeri de ana, baba ve akrabalara vasiyet yoluyla miras bırakılmasını emreden ayetlerin, miras ayetleriyle yürürlükten kaldırıldığı meselesidir. Bu ayetlerden:

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَتْهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّتِ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفَعًا فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا

“Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.” (Nisâ, 4/11) ayetinin,

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَقْرَبِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

“Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anaya, babaya, yakın-lara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah’tan korkanlar üzerine bir borçtur.” (Ba-kara 2/180) ayeti,

39 Bk. İbn Şihâb ez-Zühri, *en-Nâsihu ve’l-mensûh*, 26-27; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsihu ve’l-mensûhu fî’l-Kur’an*, 193; İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’an*, 150.

40 Si’irdî, *Basîretü’l-kulûb*, 266.

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenleredir. Şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir.” (Bakara 2/181) ayeti ve

فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alâkâlıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan hem de esirgeyendir.” (Bakara, 2/182) ayetiyle neshedildiği belirtilmektedir.⁴¹

Molla Halil, bu ayetlerle ilgili olarak, Rasûlullah’tan (sa): “Mirasçı olan kimseler için vasiyet yoktur.”⁴² hadisini de delil getirerek, Bakara suresi ayetlerinin, Nisâ sureesindeki miras ayetleriyle neshedildiğini bildirmektedir.⁴³

Burada da neshin bir mekân veya zamanla sınırlı olup olmadığı konusunda bir açıklık yoktur. Vasiyet yapılması istenen şartların yürürlükte olduğu başka bir durumda, vasiyet ayetlerinin hükmünün geçerli olup olmadığı sorusu sorulmadığından veya böyle bir soruya metinde cevap bulunmadığından bu muğlaklık ancak başka yerlerdeki yorumlar yardımıyla giderilebilir.

Zina Ayeti

Kur’an’da neshe konu edilen ayetlerden bir diğeri de zinanın cezasıyla ilgili ayettir. Metni mensûh olup hükmü baki kalan ve nesih kapsamında değerlendirilen bu rivayet aynı zamanda recm ayeti olarak da bilinen,

الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما ألبيته نكالا من الله والله عزيز حكيم

“İhtiyar (evli) erkek ve ihtiyar kadın zina yaptıkları zaman Allah’tan bir ceza olmak üzere onları recmedin/taşlayarak öldürün. Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir.”⁴⁴ anlamındaki metindir. Bu metin ile ilgili olarak kaynaklarımızda Hz. Ömer’in: “Eğer insanların, ‘Ömer Kur’an’dan olmayan bir şeyi Kur’an’a sokuşturuyor’ şeklinde itham edeceklerinden korkmamış olsaydım, muhakkak ki recm ayetlerini Kur’an’a yazdırırdım.” dediği rivayet edilmektedir.⁴⁵

41 Katâde b. Diâme, *Kitâbü’n-nâsihi ve’l-mensûh*, s. 35; ez-Zührî, *en-Nâsihu ve’l-mensûh*, s. 20-21.

42 Buhârî, “Vesâyâ” 6; Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 6; Tirmizî, “Vesâyâ”, 5.

43 Si‘irdî, *Basîretü’l-kulûb*, s. 52-53.

44 el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VII, ۳۶۷; Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, 400.

45 Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 23; İmam Mâlik, *Muvatta*, “Hudûd”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 296.

Aynı konuyla ilgili temel kaynaklarımızda yine Hz. Ömer'e atfen: “*Muhakkak ki Allah Muhammed'i gerçek bir peygamber olarak gönderdi ve ona kitap indirdi. Allah'ın indirdikleri içerisinde recm ayeti de vardı. Bizler o ayeti okuduk, anladık ve hafızamıza kaydettik. Bunun içindir ki Rasûlullah (sa) recmi uyguladı, ondan sonra biz de onun yaptığını yaptık. Ancak insanların üzerinden uzun bir zaman geçince birilerinin çıkıp da, 'Allah'ın kitabında recm yoktur' diyerek bu emri terk edip sapıklığa düşmelerinden korkarım. Gerçek şu ki, erkek ve kadınlardan zina eden kimse üzerine –evli olmak, haklarında kesin delil olması, hamilelik veyahut da itirafta bulunmak gibi şartlar gerçekleştiği takdirde- recm, Allah'ın kitabında sabit olan bir emirdir.*” şeklinde haberler yer almaktadır.⁴⁶

Bu rivayetlerden sanki *recm ayeti* denilen bir metin nazil olmuş, bu ayetin hükmü Rasûlullah zamanında uygulanmış ancak daha sonra bu ayetin tilaveti neshedilmiştir. Hz. Ömer de bu ayetin toplum hayatı açısından çok önemli olduğunu gördüğünden, bunu Kur'an'a yazdırmayı düşünmüş ama yazdırmamıştır şeklinde bir anlam ortaya çıkıyor. Ancak bu husus pek çok yönden tenkide tabi tutulabilecek bir görüştür. Toplum için hayati önemdeki bu ayetin lafzının neshedilip hükmünün ibka edilmesinin hikmeti anlaşılabilir değildir. Aklen izahı da imkânsızdır. Hz Ömer gibi din konusunda hassas bir kimsenin, Kur'an'da olmaması gerektiği bildirilen bir rivayeti Kur'an'a yazdırmak istemesi de, onun dini hassasiyetiyle uyuşan bir husus değildir.

Kaldı ki *Recm Ayeti* diye isimlendirilen bu metnin kaynaklarımız incelendiğinde farklı kelimelerle ve çok değişik şekillerde nakledilmiş olduğu da görülecektir. Yukarıdaki verdiğimiz metne ilaveten bu haberin daha pek çok versiyonu da mevcuttur.⁴⁷

46 Buhârî, “Hudûd”, 31; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 23; Tirmizî, “Hudûd”, 7; İbn Mâce, “Hudûd”, 9; Dârimî, “Hudûd”, 16; İmam Mâlik, *Muvatta*, “Hudûd”, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 296, 327.

47 الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما آلبتة نكالا من الله والله عليم حكيم bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35: 134. الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما آلبتة bk. Dârimî, “Hudûd”, 16; İmam Mâlik, *Muvatta*, “Hudûd”, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 472; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 370; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 401; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, s. 31; el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IV, 6; ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 264.

إذا زني الشيخ والشيخة فارجموهما آلبتة نكالا من الله والله عزيز حكيم bk. İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, s. 32; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 32.

الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما آلبتة نكالا من الله ورسوله bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 367.

الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما آلبتة بما قضيا من اللذة bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 400; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, VI, 265; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 32.

Yani metinde bir birlik söz konusu değildir. “Öyle anlaşılıyor ki bu metin manen rivayet edildiği için farklı tarzlarda rivayet edilmiştir. Bu yüzden onun lafzen mütevâtir derecesine ulaştığını söylemek mümkün değildir. Hâlbuki bir metnin Kur'an metni olduğunun sabit olması, onun lafzen mütevâtir olmasına bağlıdır. Bu özelliklerden yoksun olan recm ayeti, söz konusu illetten dolayı Kur'an'dan sayılamaz.”⁴⁸

Molla Halil'in, nesihle ilgili önemli bir husus olan ve bu konuyla doğrudan ilgisi bulunan,

وَالَّتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهَدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّيَهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا

“Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.” (Nisâ, 4/15) ayeti hakkındaki kanaatine baktığımız zaman, onun kadınların birbiriyle zinasından bahseden⁴⁹ bu ayetleri şu şekilde yorumladığına şahit oluruz: “Allah'ın onlara bir yol açması demek, hapisten kurtuluşlarına vesile olacak bir cezanın belirlenmesi gibi bir çıkış yolu göstermesi demektir. Bu uygulama İslam'ın ilk yıllarında var olan bir ilke iken, daha sonra Allah onlardan bekâr olanlara yüz celde/sopa cezası ile bir yıl sürgüne gitme ve evli olanlara da recm cezasıyla çıkış yolunu göstermiştir.”⁵⁰ Bu açıklamada da net bir şekilde görüleceği gibi müellif, recm cezasından bahsetmiş ama her hangi bir nesihten söz etmemiştir. Ama aynı zamanda neshedildiği söylenen bazı ayetlerin mensûh olup olmama durumunun yapılan tefsir/teville göre değişkenlik gösterebileceğini (yani neshin icthadi bir husus olduğunu) söylemiştir.⁵¹

Buradan açık bir şekilde anlayabiliriz ki, icthadın olduğu yerde icma imkânsızlaşır. Hâlbuki neshi savunanların en önemli delillerinden bir tanesi de neshin var olduğu hakkında icmanın meydana gelmiş olduğu hususudur. Ancak Molla Halil'in de ifade

bk. İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, s. 30. 48 Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 238-239.

49 Bu ayetin kadınların birbiriyle zinası/lezbiyenlikle alakalı olduğuyla ilgili olarak bk. Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IV, 356; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, II, 29.

50 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 128.

51 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 128. Böyle bir durum ortaya çıktığında hangi ayetlerin hangileriyle neshedildiği konusunda asla bir uzlaşma/icma sağlanamayacaktır ki, vakia da bunu göstermektedir. Nesih hakkında icmanın vaki olduğu tezi, sadece kitaplarda yazılı bir ibare olarak yer almakta ve gerçek hayatta bir anlam içermemektedir.

ettiği gibi bu ictihâdî bir meseledir ve ictihadın olduğu yerde de icmadan söz etmek imkânsızdır.

İmam Eş'ar'î⁵² (ö. 324/935-36) neshin ne anlama geldiği konusunda âlimlerin dört gruba ayrıldıklarını belirtir. Birinci grup mensûhu, tilaveti kaldırılanlar diye tarif eder. İkinci grup, Allah'ın geçmiş kavimlere verdiği büyük sıkıntıları bu ümmetten kaldırması şeklinde beyan eder. Üçüncü grup, Kur'an'ın levh-i mahfuzdan indirilmesidir. Dördüncü grup ise, Kur'an'ın kimi ayetlerinin diğer bir kısmını neshetmesi şeklinde algılar.⁵³

Bu dört görüşten ilk üçünü ileri sürenler, bugün anladığımız anlamdaki neshi kabul etmiyorlar demektir. Dolayısıyla hangi tanım üzerinde hangi icmanın meydana gelebileceğini tespit etmek imkân dâhilinde değildir.

Zaten mensûh ayetlerin sayısı hakkında da kaynaklarımızda bir birlik yoktur ve her birinde farklı rakamlar telaffuz edilmektedir.⁵⁴ Bütün bu yorumlardan yola çıkarak Molla Halil'in, nesih taraftarlarınca ileri sürülen neshin kabulünde icma vardır hükmünü onaylamadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Yukarıda belirttiğimiz ayetin devamı olan,

وَالَّذَانَ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا

“İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikilinin canlarını yakın. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden, çok esirgeyendir.” (Nisâ, 4/16) ayeti hakkında ise Molla Halil: “Bu ayet, had cezasını tayin eden (Nûr, 24/2) celde ayetiyle neshedilmiştir. Pasif konumda livata fiilini işleyen cezası ise Şafî mezhebine göre celde ve sürgündür. Evli bile olsa ona recm cezası uygulanmaz.” demektedir,⁵⁵ ayetin celde ayetiyle neshedildiğini ifade etmekte; ancak bu fiile recm cezası uygulanamayacağını da belirtmektedir.

Burada hemcinslerin birbiriyle zinası gibi⁵⁶ zinanın en sapkını olan fiillere recm uygulanamayacağı kanaatini izhar eden müellifin, *celde ayetiyle neshedilmiştir* sözüyle,

52 Fazla bilgi için bk. İrfan Abdülhamid, “Eş'arî, Ebü'l-Hasen”, s. 444-47.

53 el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 607-608.

54 Mensûh ayetlerin sayısını beş yüzlerle ifade edenlerin yanında beşe kadar indirenlerinde var olduğu bilinen bir gerçektir. bk. Dehlevî, *el-Fevzü'l-kebîr*, s. 96.

55 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 129.

56 Ayetlerin erkek hemcinsler arasındaki cinsel ilişkiden/livatadan bahsettiği ile ilgili olarak bk. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IV, 356; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, II, 29.

ne zamana kadar neshedilmiştir sorusu yine cevapsız kalmıştır. Ancak bu tür soru günün şartlarında sorulmadığından, bu sorunun cevapsız kaldığı kaydı düşerek müellife bir eksiklik atfetmenin doğru olmadığını da özellikle belirtmek gerekir.

Molla Halil'in yine zina cezasını belirleyen,

الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيْشَهِدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

“Zina eden kadın ve erkekten her birine yüz değnek vurun. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dininde (hükümleri uygularken) onlara acıyacağınız tutmayın. Müminlerden bir grup da onlara uygulanacak cezaya şahit olsun.” (Nûr, 24/2) ayetine yaklaşımına baktığımız zaman, onun bu ayete “eğer bu kişiler hürriyetten yoksun değillerse, buluş çağına ulaşmış, akıllı kimselerse ve sahih bir nikâhla evlenmişlerse, bunların her birine hadisteki hükümler gereğince recm cezası uygulanır.” şeklinde⁵⁷ anlam verdiğini ve recmle ilgili olarak da herhangi bir nesih söz etmediğini görmekteyiz. Hâlbuki daha önce de belirttiğimiz gibi genel olarak nesih bahseden ayetlerin tefsirinde, Kur’an ayetlerinin lafızlarının/tilavetlerinin mensûh olabileceğinden bahsetmesine rağmen,⁵⁸ burada herhangi bir nesih söz etmemektedir.

Savaş ve Seyf Ayetleri

Kur’an’da neshe konu edilen ayetlerin en öne çıkanlarından bir tanesi de müşriklerle savaşmayı emreden:

إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ

“Şüphesiz Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu, Allah’ın dosdoğru kanunudur. Öyleyse o aylarda kendinize zulmetmeyin. Fakat Allah’a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah, kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.” (Tevbe, 9/36) ayeti de nesih ile ilgili öne çıkan ayetlerdendir.⁵⁹

57 Si’irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 516.

58 Si’irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 37.

59 Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsihu ve'l-mensûhu fi'l-Kur’an*, s. 205.

Molla Halil, bu ayetle ilgili olarak da cumhurun görüşüne göre haram aylarda savaşmanın haramlığının neshedildiğini belirtmektedir.⁶⁰ Bu yorumdan yola çıkarak müellifin neshe, hükmün ortadan kaldırılması şeklinde değil de, haram aylarda zulmün söz konusu olduğu durumlarda savaşa izin verilmesi olarak mana verdiği anlaşılabilir.

Yine müşriklerle savaşmaktan bahseden ayetlerden bir diğeri olan ve seyf/kılıç ayeti diye meşhur olan:

فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخْضُرُوهُمْ
وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ إِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ
رَحِيمٌ

“Haram aylar çıkınca bu Allah’a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.” (Tevbe, 9/5) ayetinin müşriklerle barış içerisinde olmayı, onları affetmeyi, onların yaptıklarını yok sayıp görmezden gelmeyi ve eziyetlerine sabretmeyi ifade eden ayetleri neshettiği söylenir.⁶¹ Zerkeşî’nin kaydettiğine göre Ebû Bekir İbnü’l-Arabî de (ö. 543/1148) seyf ayetinin yüz on dört ayeti neshettiğini söylemiş; hatta bununla da yetinmeyerek, bahis konusu ayetin ilk kısmındaki, “Allah’a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün” ifadesinin, “Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın.” mealindeki son kısmını dahi neshettiğini ifade etmiştir.⁶²

Molla Halil de bu ayetlerden ilkiyle ilgili olarak: “Bu ayet, düşmanların yaptıklarını yok sayıp görmezden gelmenin ve onların eziyetlerine katlanmanın ifade edildiği tüm Kur’an ayetlerini neshetmiştir.” demektedir.⁶³ Bu kanaatinin bir devamı olarak:

فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسَلَمْتُ وَجْهِي لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ
ءَأَسَلَمْتُمْ فَإِنْ أَسَلَمُوا فَقَدْ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ

“Eğer seninle tartışmaya girerlerse, de ki: ‘Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah’a teslim ettim.’ Ehl-i kitaba ve ümmîlere, ‘Siz de Allah’a teslim oldunuz mu?’

60 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 276.

61 Bk. Katâde b. Diâme, *Kitâbü'n-nâsîh*, s. 40; İbn Cüzey, *Kitâbü't-teshîl li ulûmi't-tenzîl*, I, ۳۳۲; el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, IV, ۱۴.

62 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 40.

63 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 270.

de! Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz çevirdilerse, sana düşen yalnızca bildirimde bulunmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.” (Âl-i İmrân, 3/20) ayetiyle alakalı olarak: “Bu ayetin yürürlüğü, savaşı emreden (seyf) ayet(in)den öncedir.” demektir.⁶⁴

إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يَقَاتِلُوكُمْ
أَوْ يَقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يَقَاتِلُوكُمْ وَالْقَوَا
ئِلِكُمْ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا

“Ancak kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumla ilişki içinde olanlar yahut sizinle de kendi kavimleri ile de savaşmayı içlerine sindiremeyip size sığınanlar müstesna. Allah dileseydi onları başınıza belâ ederdi de sizinle mutlaka savaşsırlardı. Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilirler de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse Allah size, onların aleyhine bir yola girme hakkı vermemiştir.” (Nisâ, 4/90) ayetiyle ilgili olarak: “Bu ve bundan sonraki ayet seyf ayeti ile neshedilmiştir.” açıklamasını yapmaktadır.⁶⁵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أَمِينِ
الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمِ
أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ
وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

“Ey iman edenler! Allah’ın işaretlerine, haram aya, boyunları bağızsız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin büyük lütuf ve rızasını dileyerek Beytülharâm’a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm’a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah’tan korkun, çünkü Allah’ın cezası çetindir.” (Mâide, 5/2) ayetiyle ilgili olarak da: “Bu ayet de, Berâe/Tevbe suresi(nin ilgili ayeti olan seyf) ayetiyle tahsis edilmiştir.” demektir.⁶⁶

Buradaki “tahsis edilmiştir” ifadesi üzerinde durulması gereken çok önemli bir husustur. Çünkü selef bu ifadeyi nesih manasına kullanmıştır.⁶⁷ Molla Halil’in de bu

64 Si’irdî, Basîretü’l-kulûb, s. 90.

65 Si’irdî, Basîretü’l-kulûb, s. 146.

66 Si’irdî, Basîretü’l-kulûb, s. 164.

67 eş-Şâtübî, el-Muvâfakât, III, 344.

ifadeyi nesih yerine kullanıldığı açıktır. Dolayısıyla nesih yerine tahsisin kullanılması demek nesihle tahsisi aynı görmek demektir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi ilk devirlerde neshe ıstılah olarak bir anlam verilmemiştir. Zira sahabenin nesih olarak nitelediği bazı durumların, usul bilgisinin geliştiği sonraki devirlerde, ayrı birer ıstılah ve vaka olarak kabul edilen; takyit, tahsis ve istisna ile birlikte mütalaa edildiği, aynı değer hükmüne bağlandığı görülmüştür.⁶⁸ Yani selef neshi; mutlağın takyidi, âmmın tahsîsi, mübhem ve mücmelin tebyîni olarak da ifade etmiştir.⁶⁹

Şu da bilinen bir gerçektir ki, esasen Ebû Müslim el-İsfahânî⁷⁰ (ö. 322/934) gibi Kur'an'da neshin varlığına karşı çıkan âlimler, bu hususu nesih yerine *tahsis* kavramını getirerek açıklamaktadırlar. Çünkü onlara göre “Kur'an'da yer alan herhangi bir hüküm hiçbir zaman tamamen ortadan kaldırılmamış; ancak bazı durumlarda bir nassın daha sonra gelen bir nasla anlam alanı daraltılmıştır.” Bir başka ifade ile önceki nassın içerdiği genel hüküm sonraki nassın hususi hükmü ile sınırlandırılmıştır. Yani önce inzal edilen herhangi bir hükmün cüzleri tamamen ortadan kaldırılmayıp bir kısmı ibkâ edilmiş yani yürürlükte bırakılmıştır.⁷¹

Aynı konuyu İmam-ı Şafî⁷² de (ö. 204/820) fıkah usulüne dair olan er-Risale⁷³ adlı eserinde ele almıştır. Ona göre nesih, nassı ilga/ebedi olarak yürürlükten kaldırma değil, nassın hükmünün sona erdiğini bildirmektir.⁷⁴ İbn Hazm⁷⁵ (ö. 456/1064) da bu görüşte olup neshi şöyle tarif eder: “Nesih, ilk emrin zamanının sona erdiğini bildirmektir.”⁷⁶

Yani nesih, bir hükmün uygulanmasının geçici olarak/ihtiyaç olduğunda tekrar geçerli kılınmak üzere yürürlükten kaldırılıp, o hükmün yerine kaim olacak başka bir hükmün getirilmesi hadisesidir. Pakistanlı ilim ve fikir adamı Fazlurrahmân⁷⁷ (ö. 1988) da meseleye bu açıdan yaklaşmış ve: “Nesih, hukukta olduğu gibi bir kanunun ilgası anlamında değildir. Bugün neshe verilen anlam, İslam'da daha sonradan, hukuki ihti-

68 Dehlevî, *el-Fevzü'l-kebir*, s. 21-22; Şimşek, *Kur'an'da İki Mesele*, s. 89.

69 eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, III, 344; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 1 v.

70 Bk. Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, s. 509.

71 Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 234.

72 Bk. Aybakan, “Şafîî”, s. 223.

73 Bk. Bedir, “er-Risâle”, s. 117-119.

74 Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 160.

75 Bk. Apaydın, “İbn Hazm”, s. 39.

76 İbn Hazm, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, II, 152.

77 Bk. Açıkgöç, “Fazlurrahman”, s. 280.

yaçtan doğan bir durumdan ötürü geliştirilmiş ve bazı ayetlerin anlamlarından doğan farklılıkları gidermek için kullanılmıştır” demiştir.⁷⁸

Hülâsa Molla Halil burada nesih yerine tahsis kelimesini kullanarak, nesihle tahsisi aynı anlamda gördüğünü ve neshin de, hükmü süresiz olarak yürürlükten kaldırmadığına kail olduğunu söyleyebiliriz.

3. Molla Halil ve Nesih

Molla Halil'in baştan beri nesihle ilgili söylediklerine bakarak onun, neshin varlığına bir itirazı olmadığını anlayabiliriz. Ancak nesihle ne anladığı; yani “nesih vardır” derken bununla ilelebet bir yürürlükten kaldırma mı yoksa neshedildiği beyan edilen hükmün geçici olarak mı yürürlüğünün durdurulduğu sorusuna cevap bulmak gerekir. Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde bu soruya cevap ararken şu hususları göz önünde bulundurmak gerekecektir:

Molla Halil'in yukarıdaki tahsisle ilgili söylemi ve selevin tahsis ve diğer tabirlerle ilgili beyanları göz önüne alındığında nesihle ne anladığı konusu daha açık bir şekilde karşımıza çıkacaktır.

(Lezbiyenlikle ilgili olan) Nisâ, 4/15. ayetiyle ilgili olarak, “neshedildiği söylenen bazı ayetlerin mensûh olup olmama durumunun yapılan tefsir/teville göre değişkenlik gösterebileceğini” yani bu durumun icthadi bir husus olduğunu söylemesi önemlidir. Bu, onun, nesih konusunun bir yorum meselesi olduğuna; yani neshin ebedi bir yasaklama değil duruma göre değişiklik gösteren bir anlayışla geçici bir yasaklama olduğuna dair bir fikre sahip olduğu ve aynı sebeple neshin varlığı hususunda bir icmanın oluşamayacağını kabul ettiği anlamına gelmektedir.

Daha önce nesihle ilgili örneklerde de belirttiğimiz gibi, neshin var olduğu belirtilen ayetlerin bazılarının tefsirinde hiç nesihle bahsetmemesi onun neshin icthadi bir mesele olduğu anlayışıyla ilgilidir.

Seyf ayeti çerçevesinde neshedildiği iddia edilen,

وَدَّرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهُوَ وَعَرَّتُهُمُ الدُّنْيَا وَذَكَرَ بِهِ أَنْ تَبَسَّلَ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ وَإِنْ تَعَدَّلَ كُلُّ عَدَلٍ لَا يُؤَخِّدُ مِنْهَا أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ

78 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 183.

“Dünya hayatının aldattığı, dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen kimseleri bir tarafa bırak. Yaptıkları sebebiyle hiç kimsenin bir felâket yaşamaması için Kur'an ile nasihat et. O kimse için, Allah'tan başka ne koruyucu vardır ne de şefahtçı! O, bütün varını fidiye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Onlar, yapıp ettikleri yüzünden felâkete sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır.” (En'âm, 6/70) ayetiyle ilgili olarak burada herhangi bir nesih yoktur demesi,⁷⁹

وَأَنْ جَنَحُوا لِلْسَّلَامِ فَأَجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

“Eğer barışa yanaşırlarsa sen de barış ve Allah'a güven; O her şeyi işitendir ve bilendir.” (Enfâl, 8/61) ayetini de normal şartlarda anlamlandırıp açık bir ifadeyle *bu ayet seyf ayetiyle neshedilmemiştir* şeklinde açıklamada bulunması⁸⁰ onun nesih anlayışı hakkında çok açık fikirler vermektedir.

Genel anlamda neshedildiği belirtilen,

وَاحْفَظْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

“Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. “Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster” diyerek dua et.” (İsrâ, 17/24) ayetine “anne ve babalar kâfir bile olsalar” açıklamasını koyarak,⁸¹

مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أَوْلِيَا قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ

لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ

“Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler.” (Tevbe, 9/113) ayeti tarafından neshedilmediğini açıkça beyan etmesi ve *bu ayette nesih yoktur* kaydını düşmek suretiyle konuyu açık bir şekilde ifade etmesi⁸² de onun neshe ebedi bir yasaklama anlamı vermediğini ortaya koymaktadır.

Bütün bunlar değerlendirildiğinde, Molla Halil'in nesihden ebedi bir yasaklama ve hükmü yürürlükten kaldırma manası çıkarmadığını, aksine yer ve zamana göre neshedilen ayetlerin yeniden hüküm perva olabileceğine kani olduğunu belirleyebiliriz.

79 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 204.

80 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 266.

81 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 415.

82 Si'irdî, *Basîretü'l-kulûb*, s. 415.

Sonuç

Nesih, ilk dönemlerden bu yana pek çok tartışmaya sebep olmuş bir konudur. Kur'an'ın kendisinden önceki şeriatları neshettiğine dair herhangi bir ihtilaf yoktur. Ancak Kur'an'ın kendi içerisinde neshin varlığını, o günün şartları içerisinde ortaya çıkan ihtiyaçlardan dolayı savunuların yanında, o gün neshi gerektirecek ihtiyaçların insanların yaşadığı her devirde var olacağını ileri sürerek karşı çıkanlar da olmuştur. Aslında tartışmanın, nesih hadisesinde var olan *hükümü ortadan kaldırma* meselesinin ilelebet mi yoksa belli bir zamanla sınırlı olarak mı gerçekleşeceği çerçevesinde yapılması bizi daha doğru sonuçlara götürecektir.

Molla Halil'in *Basîretü'l-kulûb* adlı eserinden yola çıkarak yapılan incelememizde, müellifin klasik anlamda neshi kabullendiğini ve neshin varlığına delil olarak sunulan ayetlerde de neshe vurgu yaptığını görebiliyoruz. O, kaynaklarımızın Kur'an ayetleri arasında var olduğu ileri sürülen neshe dair örnek olarak sunduğu ayetlerin bir kısmında nesih söz ederken, önemli bir kısmında nesihten hiç bahsetmemektedir. Neshedildiğine dair kanaatlerin belirtildiği bazı ayetler hakkında nesih yerine tahsisten söz ederek, nesih ile tahsisi aynı anlamda kullanmaktadır. İlk dönemlerden bu yana neshi tahsis, takyid, tebyin... vb. kelimelerle ifade eden ulemanın söyledikleri, müellifin mensûh ayetlerle ilgili olarak; *neshedildiği söylenen bu ayetler ihtiyaca göre tefsir edilerek neshin vaki olup olmadığı kanaatine ulaşılabılır* sözleri, seyf ayeti çerçevesinde bizzat kendisinin *neshedilmiştir* hükmü verdiği pek çok ayeti, nesih kapsamına sokmadığı da göz önünde bulundurulduğunda Molla Halil'in nesihten, *hükümün ebedi olarak kaldırılmadığı* kanaatine sahip olduğu, *neshedilmiştir* diye nitelenen ayetlerin şartlar oluştuğunda yine hükmünün cari olacağına inandığı, bir de neshin icthâdî bir konu olduğu görüşünden yola çıkarak onun, nesih savunucularının ısrarla vurguladıkları *nesih icma vaki olduğu görüşüne* de katılmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan, "Eş'arî, Ebü'l-Hasen". *DİA*, XI, 444-447.
- Açıkgenç, Alparslan, "Fazlurrahman", *DİA*, XII, 280.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr., 45 Cilt, Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Apaydın, H. Yunus, "İbn Hazm", *DİA*, XX, 39-52.

-, “Karâfi, Şehâbeddin”, *DİA*, XXIV, 394-401.
- Aybakan, Bilal, “Şâfiî”, *DİA*, XXXVIII, 223.
- Bedir, Murteza, “er-Risâle”, *DİA*, XXXV, 117-119.
- Begavî, Ebû Muhammed, *Meâlimü't-Tenzîl*, 8 Cilt, Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr., Beyrut: Dâru Tayyibe, 1417/1997.
- Beyhakî, Ebû Bekir. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Buhârî, *Sahîh*, Thk. Muhammed b. Züheyr Nâsır en-Nâsır, 9 Cilt, Dâru tavki'n-necât, 1422.
- Cebeci, Lütfullah, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *DİA*, XXII, 509.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, 2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 1985.
- Cürcânî, Seyyîd Şerîf, *Ta'rîfât*, İstanbul, 1327.
- Dârimî, Abdüssamed, *Sünen*, Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, 4 cild, Suudî: Dâru'l-muğnî li'n-neşr ve't-tevzî', 1436/2015.
- Dehlevî, Şâh Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr*, Karaçi, 1380/1960.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat F. Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, 4 Cilt, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, tsz.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsihu ve'l-mensûhu fi'l-Kur'ani'l-Azîzi vemâ fihî mine'l-ferâizi ve's-sünen*, Thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Şeriketü'r-Riyâd, 1418/1997.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Trc. Abdülkadir Şener, Ankara, 1981.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-müsallîn*, Wiesbaden-Almanya, 1400/1980.
- Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, Trc. Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1993.
- F. Buhl, “Nesh”, *İslam Ansiklopedisi*, 9: 206, Eskişehir: MEB Devlet Kitapları, 2001.
- Gölcük, Şerafettin, “Bâkılânî”, *DİA*, IV, 5.
- Gümüş, Sadrettin, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, *DİA*, VIII, 134-36.
- Gürkan, Menderes, “Zerkeşî, Bedreddin”, *DİA*, XLIV, 289-93.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, 4 Cilt, Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1990.

- Heysemî, Ebû Bekir b. Süleymân, *Mecmeu’z-zevâid ve menbeu’l-fevâid*, Thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, 10 Cilt, Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1414/1994.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed, *Kitâbü’t-teshîl li ulûmi’t-tenzîl*, Thk. Abdullah el-Hâlidî, 2 Cilt, Beyrut: Şirketü dâri’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, 1416.
- İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luğa*, Mısır, 1972.
- İbn Hazm, *en-Nâsihu ve’l-mensûh* (Celaleyn Tefsiri hamisinde), İstanbul, 1972.
- İbn Mâce, *Sünen*, Thk. Şuayb el-Arnaût, 5 Cilt, Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn, *Lisânü’l-Arab*, 3. Baskı, 15 Cilt, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’an*, 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1424/2003.
- İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, Thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî, Beyrut: Şeriketü ebnaî Şerîf el-Ensârî, 1422/2001.
- Karaman, Hayrettin - Çağrıncı, Mustafa - Dönmez, İ. Kâfi - Gümüş, Sadrettin, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karakuş, Abdulkadir, “Übey b. Ka’b; İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu”, doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Ens., 1999.
- Katâde b. Diâme, *Kitâbü’n-nâsihi ve’l-mensûh*, Thk. Hâtim Sâlih, ed-Dâmin, Müessesetü’r-risâle, 1418/1998.
- Kılıç, Hulusi, “Ebü’l-Vefâ el-Kefevî”, *DİA*. X, 298.
- Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî, 8 Cilt, el-İmârât: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âl-i Nehyân, 1425/2004.
- Özcan, Abdullah, “Molla Halîl es-Si‘irdî’nin Basîretü’l-Kulûb fi Kelâmi Allâmi’l-Ğuyûb Adlı Tefsîrinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)”, doktora tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., 2018.
-, “Molla Halil es-Si‘irdî ve ‘Basîretü’l-Kulûb fi Kelâmi ‘Allâmi’l-Ğuyûb’ Adlı Tefsiri”, *Osmanlı Döneminde Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, II, 223-252.
-, “Bir Müfessir ve İki Tefsiri: Molla Halil es-Si‘irdî”, 1. *Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu*, ed. Yaşar Kaplan vd., İstanbul: Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2018, II, 479-492.
- Pakiş, Ömer, “Molla Halil Si‘irdî”, *DİA*. XXX, 250-251.

- Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*, Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-kalem, 1412.
- Reşid Rıza. *Tefsîru'l-Menâr*, 12 Cilt, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kütüb, 1990.
- Sevgili, Hamit, "Risale fi'n-Nezr li'l-Molla Halil el-İsi'irdî", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9/1 (2017): 133-151.
- Si'irdî, Molla Halil, *Basîretü'l-kulûb fi kelâmi Allâmi'l-Guyûb*, İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, 1932/2011.
- Suyûfî, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, tsz.
- Şâtübî, İbrâhîm b. Mûsâ, *el-Muvâfakat*, Thk. İbn Hasen Âl-i Selmân, 7 Cilt, Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şimşek, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014., *Kur'an'da İki Mesele*, Konya: Selam Yayınevi, 1987.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1998.
- Yüksel, Emrullah, "Âmidî, Seyfeddin", *DİA*, III, 57-58.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2 Cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, tsz.
- Zührî, İbn Şihâb, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, Thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-risâle, 1418/1998.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an*, 2 Cilt, Matbaatü'l-Halebî, tsz.